

The Technical Text as Art Object: An Analysis of the Artisanal Aspects of Qajar Photography Manuscripts

Morteza Sedighifard¹, Mehdi Moghimnejad²

Received: 2025/7/29, Accepted: 2025/8/24

Doi: 10.22034/rac.2026.2077095.1157

Abstract

The Qajar dynasty in Iran represents a period of profound transition, defined by an intense encounter with European modernity, technology, and science. This era witnessed the introduction of the telegraph, the printing press, and modern educational institutions like the Dar al-Funun. Among the most impactful technologies introduced was photography, which arrived in Iran barely three years after its official invention in France. It was immediately embraced by the court, particularly by Naser al-Din Shah, becoming a royal hobby and a tool of statecraft. This new technology, however, required a new form of technical literature to explain its complex chemical processes. This necessity emerged within a culture that possessed one of the world's most sophisticated and ancient scribal and book-art traditions. This study investigates the unique body of texts produced to meet this need: the photography education manuscripts of the Qajar period. It situates these objects at the precise intersection of emerging technology and ancient craft, examining them not for their chemical content, but as physical artifacts of the Qajar book arts.

The central problem this research addresses is the scholarly gap concerning the formal, artistic, and craft-based nature of Qajar photography manuals. They have been treated as transparent vessels for technical information, rather than as artifacts of *sana'i* (industrial arts) in their own right. This study, therefore, asks: How were these highly technical, "modern" texts physically produced within the traditional Qajar scribal workshop? Was a text on chemistry treated with the same artistic regard as a manuscript of poetry? And what can their physical form tell us about their intended function, audience, and status? To answer this, a qualitative, descriptive-analytical methodology was employed. The research involved a comprehensive archival and library survey to identify the complete corpus of these texts. Each manuscript was then examined (either physically or through high-resolution surrogates) to document its codicological data: dimensions, materials (paper, ink, binding), paleography (script style and scribal identification), and artistic features (illumination, rulings, illustration). This formal data was then analyzed and contextualized within the known practices of Qajar book production.

1. Assistant professor of Photography Department, Faculty of art, Sooreh International University, Tehran, Iran. Email: morteza.sedighifard@soore.ac.ir

2. Assistant professor of Photography department, faculty of visual arts, University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: moghimnejad@art.ac.ir

The most significant and widely circulated text from this corpus is unquestionably the *Ketab-e Aks* (Book of Photography) authored in 1863 by Mahalati, a chemistry professor at the Dar al-Funun, by direct order of Naser al-Din Shah. While previous research had noted approximately five copies of this work, this study's archival investigation successfully identified 8 previously undocumented copies, bringing the total number of known exemplars to 13. This discovery provides a unique dataset for comparative analysis. This corpus of 13 copies reveals a fascinating diversity. It includes: a copy dated 1279 AH, scribed by Seyyed Kazem Tabataba'i and presented to the prince Yamin al-Dowleh (Zell-e Soltan) ; a copy from 1280 AH presented to E'tezad al-Saltaneh ; a copy by the professional scribe Mohammad Ali Tehrani (1285 AH) that features a gilt-illuminated heading, a rare decorative feature; and a copy scribed in 1293 AH by the renowned Qajar calligrapher Sheikh Mohammad Baqer Golpayegani . This variation confirms the text's importance and its circulation among the highest levels of the Qajar elite and bureaucracy.

Analysis of the 14 manuscript traditions, particularly the 13 Mahalati copies, reveals that their physical form was dictated entirely by function and audience, not by subject matter. The most critical finding relates to calligraphy. The Mahalati text, identified as a formal, scientific textbook for the Dar al-Funun , is predominantly written in Naskh script (7 of 13 copies). This was a deliberate choice: Naskh, with its high legibility, was the traditional and formal script reserved for the Qur'an and scientific or religious treatises. Its use here signals that photography was regarded as a formal, "noble" science. In stark contrast, nearly all other photography texts—which were often personal translations, author's private copies (like Larijani's), or brief technical notes (like the one attributed to Naser al-Din Shah)—were penned in the faster, more quotidian Nastaliq or Shekasteh-Nastaliq scripts. The second major finding concerns the book arts. The vast majority of these manuscripts are aesthetically austere, lacking the illuminations, intricate rulings, and decorative bindings characteristic of Qajar literary manuscripts. Most are bound in simple leather or cardboard and written on European paper. Decoration is often limited to simple red ink for titles. The exceptions, however, prove the rule. The few highly decorated copies, such as the aforementioned gilt-headed Mahalati or the *Elm-e Akasi* by Sani al-Saltaneh (written for the Shah with multi-colored rulings and a green velvet binding) , were clearly identified as "presentation copies". Their artistic value was a function of their patron (the King), not their subject. Finally, despite the visual nature of photography, illustrations are almost entirely absent. The *Resaleh-ye Photography* is the only manuscript with colored images, and these are illustrations cut from a foreign source and collaged onto the page . This strongly suggests that photography was understood and taught as a textual, chemical process, not a visual-artistic one.

This research concludes that Qajar photography manuscripts are not a homogeneous group but a functionally diverse collection. Their physical forms—from script to decoration—acted as precise markers of their intended use. The study differentiates between: 1) formal scientific textbooks, characterized by the

Naskh script; 2) personal or practical notes, characterized by Nastaliq; and 3) luxury presentation copies, defined by their decorative bindings and illumination. This study is the first to provide this codicological framework and, in doing so, discovered new primary sources for this field. These findings demonstrate that even a revolutionary modern technology was immediately assimilated into the established, centuries-old hierarchies of the Persian scribal tradition. This tradition, however, was on the precipice of change. The last known Naskh-script copy of the Mahalati text is dated 1294 AH . One year later, in 1295 AH, the first lithographed manuals appeared. This precise chronology marks the symbolic and practical moment when the press replaced the scribe, and the era of the Qajar photography manuscript came to an end.

Keywords: Qajar manuscripts, Educational photography texts, Qajar photography, Art education texts, manuscripts

متن فنی به مثابه اثر هنری: واکاوی جنبه‌های صناعی نسخ خطی آموزش عکاسی قاجار

مرتضی صدیقی فرد^۱، مهدی مقیم‌نژاد^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲

Doi: 10.22034/rac.2026.2077095.1157

چکیده

پژوهش حاضر با رویکردی نسخه‌شناسانه به واکاوی نسخ خطی آموزش عکاسی باقی‌مانده از دوران قاجار به مثابه یک اثر هنری می‌پردازد. این رساله‌ها که در پی ورود فناوری عکاسی به ایران و در پاسخ به نیازهای آموزشی دربار ناصری و دارالفنون تدوین شدند، در نقطه تلاقی سنت کتاب‌آرایی ایرانی و فناوری مدرن غربی قرار می‌گیرند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری کتابخانه‌ای-اسنادی، نخست پیکره متون خطی آموزش عکاسی را شناسایی و دسته‌بندی نموده است. در این فرایند، با رهگیری نسخه‌ها در مراکز اسنادی، ۸ نسخه تازه‌یاب (عمدتاً از کتاب عکس محلاتی) برای نخستین بار شناسایی و مطالعه شدند. یافته‌های کلیدی پژوهش نشان می‌دهد که جنبه‌های صناعی و هنری این نسخه‌ها، نه یکپارچه، بلکه مستقیماً تابع کارکرد متن و جایگاه مخاطب آن بوده است. مهم‌ترین یافته، تمایز کارکردی در انتخاب «خط» است؛ کتاب عکس محلاتی، به دلیل ماهیت متن علمی، اغلب به خط خوانای نسخ (قلم رایج متون علمی و دینی) کتابت شده است. در مقابل، سایر رساله‌ها که ماهیت کاربردی، یادداشت شخصی یا ترجمه اولیه داشته‌اند، عمدتاً به خطوط رایج‌تر روزمره، یعنی نستعلیق و شکسته، نگاشته شده‌اند. افزون بر این، برخلاف سنت کتاب‌آرایی فاخر قاجار، سطح تزئینات در این آثار فنی بسیار اندک است و به عنوان شنگرف محدود می‌شود. موارد معدود مزین، مانند کتاب علم عکاسی صنایع السلطنه، نه نسخه‌های کاربردی، بلکه آثاری پیشکشی بوده‌اند که جهت اهدا به شاه تهیه می‌شدند. درنهایت، غیاب تقریباً کامل تصویرسازی در این متون ذاتاً بصری، مؤید آن است که عکاسی در ابتدا به عنوان یک دانش متنی و شیمیایی ادراک می‌شد.

واژگان کلیدی: نسخ خطی قاجار، متون آموزش عکاسی، عکاسی قاجار، متون آموزش هنر، نسخه خطی

۱. استادیار گروه عکاسی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

Email: morteza.sedighifard@gmail.com

۲. استادیار گروه عکاسی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: moghimnejad@art.ac.ir

مقدمه

تا پیش از پیدایش و رواج شیوه‌های چاپ، کتابت دستی اصلی‌ترین راه انتقال دانش و هنر در ایران بود. آثاری که امروزه «نسخ خطی» خوانده می‌شوند، نه تنها حامل متون علمی و هنری، بلکه به خودی خود بازتاب‌دهنده مجموعه‌ای از هنرهای صناعی نظیر خوشنویسی، تذهیب، و تجلید هستند. در دامنه گسترده این متون، نوشته‌های آموزشی جایگاه ویژه‌ای دارند که سنت کتابت آنها از ادوار گذشته رایج بود. در میانه دوره قاجار، با ورود فناوری عکاسی به ایران، نیاز به تدوین متونی برای آموزش این پدیده نوظهور احساس شد. به همین منظور، رساله‌ها متعددی تألیف و ترجمه گردید که امروزه نسخه‌هایی از آنها در مراکز اسنادی داخل و خارج از ایران نگهداری می‌شود. این نسخه‌های خطی آموزش عکاسی، که موضوع محوری این پژوهش هستند، از منظری دوگانه قابل بررسی‌اند: نخست از منظر محتوایی به عنوان متون فنی و شیمیایی، و دوم از منظر صوری به عنوان اشیای هنری-صناعی که در چارچوب سنت کتاب‌آرایی ایرانی تولید شده‌اند. پژوهش حاضر می‌کوشد در یک چارچوب نسخه‌شناسانه، نسخ خطی آموزش عکاسی دوران قاجار را منحصراً از منظر صوری واکاوی کند. این پژوهش کیفی با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌های مورد نیاز آن به شیوه کتابخانه‌ای و بررسی اسنادی گردآوری شده است.

پیشینه پژوهش

بررسی متون آموزش عکاسی در دهه‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران بوده است، اما این توجه عمدتاً معطوف به تاریخ‌نگاری، تحلیل محتوایی (فنی و شیمیایی) و یا بستر اجتماعی شکل‌گیری آنها بوده است. در مقابل، رویکرد نسخه‌شناسانه و بررسی صوری این رساله‌ها به عنوان آثاری در حوزه هنرهای صناعی و کتاب‌آرایی، مغفول مانده است. نخستین تلاش‌های پژوهشی در این حوزه، در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد صورت گرفت. طهماسب‌پور (۱۳۷۷) در پژوهشی، به سیر پیدایی و دگرگونی روش‌های عکاسی بر اساس ترتیب تاریخی این نوشته‌ها پرداخت. اگرچه این پژوهش به عنوان تلاشی آغازین قابل اعتنا است، اما فاقد روش پژوهش مشخص در بررسی همه‌جانبه متون بوده و در مواردی به بیان بدیهیات بسنده کرده است. در تحقیقی دیگر، خاکپور (۱۳۶۸) به گردآوری سطحی یادداشت‌ها و اسناد عکاسی پرداخت که به دلیل ارجاعات گذرا و کلی، فاقد وجهت پژوهشی لازم برای

تحلیل عمیق این متون است.

در ادامه، مقالات و پژوهش‌های متمرکزتری نیز به این حوزه پرداختند. طهماسب‌پور (۱۳۷۸ و ۱۳۹۰) در مقالاتی به معرفی «داگرنوتیپ» در این نوشته‌ها یا «نسخ خطی تازه‌یاب» پرداخت. این مقالات، اگرچه در معرفی و بازخوانی متون ارزشمندند، اما همچنان بر محور تحلیل محتوایی و تاریخی استوارند و به جنبه‌های فنی و شکلی تولید نسخه‌ها نمی‌پردازند. خلیلی‌پور (۱۳۹۰) نیز در پژوهشی، یک رساله نویافته را از طریق مقایسه جزء به جزء دستورات عکاسی با سه رساله دیگر بررسی کرد. این تحقیق از منظر تحلیل محتوایی دقیق، ارزشمند است، اما طبیعتاً نتایج آن به همان یک رساله مورد بررسی محدود مانده و قابلیت تعمیم به کلیت نسخ خطی آموزش عکاسی را ندارد. دسته‌ای دیگر از پژوهش‌ها، این رساله‌ها را صرفاً به عنوان سندی برای تحلیل بستر اجتماعی و فرهنگی عکاسی قاجار به کار گرفته‌اند. بلوری (۱۳۹۲) در پژوهشی با هدف ریشه‌یابی فراز و فرودهای عکاسی، تنها در زیربخشی به معرفی ۱۲ رساله بسنده کرده و تحلیل عمیقی از آنها ارائه نمی‌دهد. زرقي (۱۳۹۳) نیز در بررسی زمینه‌های اجتماعی، به ۱۴ رساله اشاره نموده و صرفاً به نکاتی کلی نظیر فنی بودن یا عدم وجود تصویر در آنها اشاره کرده است. در این دسته از پژوهش‌ها، رساله‌ها عکاسی نه به عنوان «موضوع» اصلی، بلکه به عنوان «سند» فرعی برای اهداف جامعه‌شناختی به کار رفته‌اند.

همان‌طور که در مرور انتقادی پیشینه‌ها مشاهده می‌شود، پژوهش‌های موجود یا به گردآوری و تصحیح متون پرداخته‌اند (که در دسته کتاب‌ها قرار می‌گیرند)، یا به تحلیل محتوای فنی و تاریخی آنها، و یا از آنها به عنوان سندی برای تحلیل اجتماعی استفاده کرده‌اند. در این میان، خلأ یک پژوهش یکپارچه که این رساله‌ها را به عنوان «اثر هنری-صناعی» بررسی کند، به وضوح احساس می‌شود. پژوهش حاضر برای نخستین بار می‌کوشد تا با رویکردی نسخه‌شناسانه، به بررسی نسخ خطی آموزش عکاسی به مثابه یک اثر هنری (شامل نوع خط، ویژگی‌های تجلید، تذهیب، صفحه‌آرایی و سایر عناصر فیزیکی) بپردازد. این مقاله برخلاف پژوهش‌های پیشین، محتوای فنی این رساله‌ها را رها کرده و آنها را از منظر «هنر کتاب‌آرایی» دوران قاجار واکاوی می‌نماید.

روش پژوهش

نوشتر حاضر، پژوهشی کیفی است که با روش توصیفی-

تألیف شد. این نوشته‌ها که عموماً برای شاه، درباریان و شاگردان مدرسه تهیه می‌شدند، مخاطبان اندکی داشتند و به همین دلیل، به جای چاپ، در نسخه‌های خطی محدود استنساخ می‌شدند.

۲. کتاب‌آرایی قاجار: توجیهی برای بررسی رساله‌ها به مثابه اثر هنری

هم‌زمان با ورود این متون فنی و علمی جدید، سنت کتاب‌آرایی و کتاب‌سازی سنتی در دربار قاجار همچنان از اهمیت بالایی برخوردار بود. در دوران فتحعلی‌شاه، هنر کتاب‌سازی کارکردی در جهت نمایش شکوه سلطنت داشت (رهنورد، ۱۳۸۸: ۱۱۸). اگرچه در دوره محمدشاه این هنر دچار فترت شد و انتظار می‌رفت با رشد صنعت چاپ، کتابت سنتی رو به افول گذارد، اما علاقه شخصی و ذوق‌ورزی ناصرالدین‌شاه مانع از این امر شد. در دوره ناصری، روش سنتی استنساخ، تذهیب و تزیین کتب نه‌تنها کنار گذاشته نشد، بلکه گسترش نیز یافت (همان: ۱۲۶). این احیای سنت کتاب‌آرایی در قلب دورانی که فناوری‌های جدید در حال ورود بودند، زمینه تاریخی منحصر به فردی را فراهم می‌کند. این تلاقی سنت و مدرنیته، توجیه اصلی پژوهش حاضر است؛ یعنی بررسی نسخ خطی آموزش عکاسی به مثابه یک اثر هنری. علاقه دربار ناصری به کتابت فاخر، این احتمال را تقویت می‌کند که حتی یک متن فنی و کاربردی (مانند دستورالعمل‌های شیمیایی عکاسی) نیز می‌توانسته در چارچوب هنرهای صناعی (خوشنویسی، تذهیب و تجلید) تولید شده باشد.

۳. ورود عکاسی و شکل‌گیری پیکره متون آموزشی آن

عکاسی، به عنوان یکی از همین فناوری‌های نوظهور، در عهد محمدشاه (قریب به سه سال پس از اختراع رسمی) وارد ایران شد، اما رواج آن در سلطنت ناصرالدین‌شاه رخ داد. علاقه وافر شاه به این پدیده و آموزش ابتدایی توسط معلمان دارالفنون (مانند ژول ریشار) و سایر عکاسان اروپایی به شاه و درباریان، نیاز به منابع مکتوب فارسی را دوچندان کرد. این نوشته‌ها، که اغلب ترجمه‌هایی فنی از زبان فرانسه و انگلیسی بودند، به عنوان راهنمای عملی و مکمل آموزش‌های حضوری برای شاه و عکاسان درباری عمل می‌کردند. این رساله‌ها، سندی مهم برای شناخت دگرگونی روش‌ها و امکانات عکاسی در آن دوره محسوب می‌شوند.

تحلیلی انجام می‌شود. شیوه گردآوری اطلاعات، مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسنادی است. در این فرایند، نخست با مراجعه به منابع دست اول و دست دوم و همچنین پایگاه‌های مراکز اسنادی و کتابخانه‌های داخلی و خارجی، اطلاعات مورد نیاز گردآوری شده؛ سپس، نسخه‌های خطی شناسایی شده، مبنای تحلیل قرار می‌گیرند. کانون توجه این مقاله، نه تحلیل محتوایی این رساله‌ها فنی، بلکه بررسی نسخ خطی آموزش عکاسی به مثابه یک اثر هنری است. مراد از این رویکرد، مطالعه وجهه صناعی این آثار شامل خط‌شناسی (نوع اقلام و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی)، کاتبان، و جنبه‌های کتاب‌آرایی نظیر تجلید و تذهیب (در صورت وجود) است. روند این پژوهش بدین ترتیب سامان یافته که در ابتدا، جایگاه متون آموزشی در عصر قاجار و به‌طور خاص متون آموزش هنر تبیین می‌شود. سپس با اشاره به ورود عکاسی و نیاز به آموزش آن در دربار، متون آموزش عکاسی واکاوی شده و از میان آنها، نسخ خطی برای بررسی هنری تفکیک می‌شوند. اهداف فرعی این مطالعه شامل شناسایی جایگاه کاتبان، سفارش‌دهندگان و مراکز نگهداری این نسخه‌ها نیز است. یافته‌ها در نهایت برای درک بهتر موضوع، در قالب جدول و تصاویر ارائه خواهد شد.

۱. تحول متون آموزشی: از سنت کارگاهی تا دارالفنون

آموزش در ایران تا پیش از عصر قاجار، عمدتاً بر سنت کارگاهی و رابطه استاد-شاگردی استوار بود. در حوزه صناعات و هنرها، نخستین متون مکتوب آموزشی را می‌توان در قالب «فتوت‌نامه‌ها» ردیابی کرد که بیشتر به عنوان مرام‌نامه اصناف عمل می‌کردند. دوران قاجار، نقطه عطفی در این سنت آموزشی بود. مواجهه با مدرنیته، اعزام دانشجویان به فرنگ، تأسیس مدارس جدید نظیر دارالفنون و گسترش امر ترجمه، چشم‌انداز آموزشی را دگرگون ساخت. این تحولات، که مونیکا رینگر از آن با عنوان «بحران» در آموزش یاد می‌کند (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۸)، منجر به پیدایش انبوهی از متون آموزشی جدید در حوزه‌های علوم، فنون و هنرها شد.

این متون جدید به دو دسته عمده تقسیم می‌شدند: تألیفی و ترجمه. مؤلفان و مترجمان آنها اغلب دانش‌آموختگان بازگشته از فرنگ یا معلمان خارجی (مانند مسیونرها) بودند. حتی متون تألیفی در موضوعات نوظهور نیز غالباً برداشتی آزاد یا گردآوری از چند منبع غیرفارسی به شمار می‌رفتند. در حوزه هنر، با تأسیس کلاس‌های هنری در دارالفنون، جزواتی توسط اساتید

۴. متون آموزش عکاسی

برای پیشبرد این پژوهش، در گام نخست، کلیه متون مرتبط با آموزش عکاسی در عصر قاجار (اعم از خطی و چاپی) شناسایی شدند. بیش از بیست یادداشت و کتاب در این زمینه وجود دارد (رحیمی، ۱۳۹۱: شش) که در ادامه معرفی و سپس در جدول ۱ دسته‌بندی شده‌اند.

۱. ۴. رساله فوتگرافی: رساله فوتگرافی، یکی از قدیمی‌ترین نوشته‌ها به زبان فارسی درباره فن عکاسی است که در مخزن نسخه‌های خطی مدرسه سپهسالار نگهداری می‌شود. این رساله که نویسنده آن ناشناس است، پیش از تاریخ ۱۲۷۴ ق. نگارش و در سال ۱۲۷۴ ق. وارد کتابخانه اعتمادالسلطنه شده است و در سال ۱۲۹۷ ق. وقف کتابخانه مدرسه ناصری شد. در یادداشت پشت صفحه نخست رساله، به این موضوع اشاره شده است. نکته حائز اهمیت این است که کریم امامی، نویسنده این اثر را ملک قاسم میرزا، پسر بیست و چهارم فتحعلیشاه می‌داند (ذکا، ۱۳۶۹: ۳۸۳).

۲. ۴. کتاب عکس محلاتی: دومین کتاب عکاسی ایران، کتاب عکس محلاتی است که توسط میرزا محمدکاظم محلاتی در سال ۱۲۸۰ قمری به فرمان ناصرالدین‌شاه نگارش شد که در مقدمه کتاب به این موضوع اشاره شده است.

۳. ۴. طرز ساختن دواهای عکاسی از نسخه عکاسی: طرز ساختن دواهای عکاسی از نسخه عکاسی، سومین نوشته فارسی درباره عکاسی است.

۴. ۴. کتاب عکاسی علی‌بخش میرزا: کتاب مذکور در سال ۱۲۹۴ ق. به سفارش حاجی اسماعیل میرزا (عکاسباشی ولیعهد) ترجمه شده است. البته این اثر منحصر به عکاسی نیست و فقط بخشی از آن به عکاسی اختصاص دارد. این بخش شامل سه باب، هشت فصل و سی و چهار صفحه است. علاوه بر این در کتاب مذکور اشاراتی تاریخی به ابداع عکاسی شده است و به نوعی شاید نخستین کتاب تاریخ عکاسی به زبان فارسی باشد.

۵. ۴. کتاب فن عکاسی سوریوگین: کتاب فن عکاسی، دومین برگردان به زبان فارسی درباره عکاسی است. این کتاب را آنتوان سوریوگین از کتاب مسیو لیبر که از عکاسان معروف زمان خود در پاریس بود، از زبان فرانسه ترجمه و در سال ۱۲۹۵ قمری در تبریز به مظفرالدین میرزای ولیعهد تقدیم کرد.

۶. ۴. رساله مجموعه الصنایع، باب چهل و چهارم: این رساله در سال ۱۲۹۵ قمری توسط میرزا محمد شیرازی ملقب به

ملک‌الکتاب در بمبئی به چاپ سنگی رسید و به میرزا حسین خان سپهسالار تقدیم شد. به احتمال زیاد مطالب این کتابچه، نخستین نوشته چاپ شده در جهت آموزش عمومی عکاسی در سطحی گسترده است؛ از این رو، در زمینه تاریخ عکاسی در ایران دارای ارزشی فراوان است. بر اساس سبک نگارش کتاب، احتمالاً افزاینده باب چهل و چهارم به مجموعه الصنایع، آن را از یک متن قدیمی انگلیسی با تلخیص ترجمه کرده و در این مجموعه جا داده است.

۷. ۴. جلد سوم کتاب مرآت البلدان ناصری، وقایع سال هفدهم سلطنت ناصرالدین‌شاه: هفتمین نوشته فارسی عکاسی و همچنین دومین اثر چاپ شده در این زمینه، یادداشتی از محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در کتاب مرآت البلدان ناصری است. اعتمادالسلطنه در صفحات ۲۰ تا ۲۴ از جلد سوم مرآت البلدان- در سال ۱۲۹۵ ق. ذیل وقایع سال هفدهم سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار، وضعیت عکاسی را تشریح کرده است.

۸. ۴. کتاب قواعد عکس و تلگراف: کتاب قواعد عکس و تلگراف تألیف حسن ابن علیرضا لاهیجی نجفی، هشتمین نوشته فارسی عکاسی است که در سال ۱۲۹۸ ق. نگارش شده است.

۹. ۴. طرز عکس انداختن پاپاریان (پاپازیان) در منزل: این اثر نوشته‌ای تک‌صفحه‌ای مربوط به عکاسی است که در ابتدای یک مجموعه دست‌نوشته در مخزن نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این نوشته که نهمین نوشته درباره عکاسی است، از روی خط سرکار معین لشکر، شیوه عکس انداختن یکی از عکاسان دوره ناصری به نام پاپازیان را در سال ۱۲۹۹ ق. بیان کرده است.

۱۰. ۴. کتاب عکاسی محمود: کتاب عکاسی به ترجمه میرزا محمودخان، دهمین نوشته فارسی در این مورد است که در سال ۱۳۰۱ ق. نگارش شد. همچنین، این کتاب سومین متن برگردانده از فرانسه به فارسی در این زمینه است.

۱۱. ۴. کتاب علم عکاسی صنایع السلطنه: کتاب علم عکاسی، یازدهمین نوشته فارسی عکاسی است و توسط میرزا احمدخان صنایع السلطنه برای ناصرالدین‌شاه نگارش شده. این کتاب در ۱۹ صفحه نوشته شده و در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۱۲. ۴. باب هشتم کتاب المآثر و الآثار، ترویج علم و عمل عکس: «ترویج علم و عمل عکس» دوازدهمین متن و نیز سومین نوشته چاپ سنگی فارسی درباره عکاسی است که در صفحه ۹۴ کتاب المآثر و الآثار قرار گرفته است. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه این کتاب را به مناسبت چهلین سال پادشاهی ناصرالدین‌شاه

نوشته فارسی در مورد عکاسی، کتابی به نام شعاع الشموس فی المرایا و العکوس است که میرزا شفیع خان محقق السلطان، در سال ۱۳۲۲ ق. آن را نگارش و به مظفرالدین شاه قاجار اهدا کرده است.

۴. ۲۰. کتاب هنرآموز: بیستمین نوشته فارسی درباره عکاسی، بخشی از کتاب هنرآموز است که در سال ۱۳۲۲ ق. در تبریز به چاپ سنگی رسید. نویسنده این کتاب شخصی به نام حسین، مدیر کتابخانه کمال تبریز و کاتب آن، میرزاتقی است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. کتاب یادشده به خط نستعلیق در ۱۶۰ صفحه نوشته شده است. بخش مربوط به عکاسی در صفحات ۸۰ تا ۱۰۱ کتاب است.

۴. ۲۱. کتاب علم عکاسی جدید: این اثر نوشته گارنیک خان دالکیجیان است که در سال ۱۳۲۵ ق. با چاپ سری در تهران منتشر شد و نخستین نوشته عکاسی است که در ایران به چاپ سری رسیده است.

۴. ۲۲. کتاب صنعت عکاسی: کتاب صنعت عکاسی نوشته گارابد پاپاریان، در سال ۱۳۳۳ ق. با حروف سری به چاپ رسید و در سال ۱۳۴۷ ق. نیز برای بار سوم تجدید چاپ شد. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. ۴. ۲۳. دستورات عمومی برای ساختن داوایهای مختلفه عکاسی: این اثر نوشته فردی به نام اشرفی است. رساله مختصری است در ساخت داروهایی جهت ظهور فیلم بر روی شیشه و کاغذ. در نهایت می‌توان وضعیت متون آموزش عکاسی عصر قاجار را در «جدول ۱» دید.

۵. بررسی نسخه‌های خطی آموزش عکاسی به مثابه یک اثر هنری

چنانکه در «جدول ۱» نشان داده شده است، نسخه‌های خطی بیش از نیمی از پیکره متون آموزش عکاسی دوره قاجار را تشکیل می‌دهند. در میان این آثار، برخی رساله‌ها نظیر «کتاب عکس محلاتی» بارها استنساخ شده‌اند، در حالی که برخی دیگر تنها در یک نسخه منحصر به فرد باقی مانده‌اند. این بخش، چنانکه در روش پژوهش ذکر شد، فارغ از محتوای فنی این رساله‌ها، به بررسی این نسخه‌ها به مثابه یک اثر هنری می‌پردازد. مراد از این بررسی، واکاوی جنبه‌های صناعی و کتاب‌آرایی، شامل نوع خط، هویت کاتب، جنس کاغذ، نوع جلد، و تزیینات (مانند تذهیب، جلدکشی، یا سرلوح) است.

در سال ۱۳۰۶ قمری به چاپ سنگی رساند. این نوشته، گزارشی در مورد آغاز عکاسی در ایران سال ۱۳۰۴ ق. است. همچنین، این نوشته به ریشاخان و رواج داگرنوتیپ در دوره ناصری اشاره کرده است.

۴. ۱۳. کتاب عکسیه حشریه: عکسیه حشریه، سیزدهمین نوشته فارسی در عکاسی ایران و احتمالاً نخستین کتاب چاپی مستقل در این فن است. این کتاب را محمد ابن علی مشکوه‌الملک به دستور میرزا محمدخان، پیشخدمت خاصه ناصرالدین شاه نوشته است و در سال ۱۳۰۷ ق.، آن را در ۵۶ صفحه با چاپ سنگی منتشر کرد. یک نسخه چاپ سنگی از کتاب و همچنین میکرو فیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۴. ۱۴. کتاب احمد (سفینه طالبی)، صحبت دهم: چهاردهمین نوشته فارسی درباره عکاسی، در کتاب احمد یا سفینه طالبی آمده است. این کتاب در سال ۱۳۰۷ ق. توسط میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی معروف به طالبوف، نگارش و به روش چاپ سری در استانبول ترکیه منتشر شده است. کتاب یادشده در سال ۱۳۱۹ ق. در استانبول مجدداً به چاپ رسید. نسخه‌ای از چاپ اول این کتاب در مجموعه علی اصغر حکمت در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۴. ۱۵. کتاب فیزیک: پانزدهمین نوشته فارسی عکاسی، در کتاب فیزیک جای گرفته است. این کتاب توسط فردی به نام ابوالقاسم در سال ۱۳۱۰ ق. نگارش شد و در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.

۴. ۱۶. بیان هشتم کتاب کشف الصنایع و مخزن البضاعه (منتخبات محمدی): بیان هشتم از کتاب کشف الصنایع و مخزن البضاعه (منتخبات محمدی)، شانزدهمین نوشته فارسی عکاسی است. این کتاب در سال ۱۳۱۱ قمری توسط میرزا محمد شیرازی ملقب به ملک‌الکتاب در بمبئی هندوستان به چاپ سنگی رسید. نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۴. ۱۷. کتاب عکاسی شمس الشعرا: کتاب عکاسی، چهارمین اثر ترجمه شده در این زمینه است و آن را محسن میرزا شمس الشعرا ترجمه کرده است.

۴. ۱۸. بیان هشتم کتاب کشف الصنایع و منتخبات علی الحسینی: این کتاب در موضوعات گوناگون نگارش شده که بخشی از آن به عکاسی می‌پردازد و اکنون در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

۴. ۱۹. کتاب شعاع الشموس فی المرایا و العکوس: نوزدهمین

جدول ۱. متون آموزش عکاسی دوره قاجار. منبع: نگارنده.

ردیف	عنوان	سال نشر	نویسنده	مترجم	نوع نسخه
۱	رساله فوتگرافی	پیش از ۱۲۷۴ ه.ق.	ناشناس (احتمالاً ملک قاسم میرزا)		خطی
۲	کتاب عکس	۱۲۸۰ ه.ق.	محلاتی		خطی
۳	طرز ساختن دواهای عکاسی از نسخه عکاسباشی	۱۲۸۶ ه.ق.	احتمالاً ناصرالدین شاه		خطی
۴	کتاب عکاسی	۱۲۹۴ ه.ق.	علی بخش میرزا		خطی
۵	کتاب فن عکاسی	۱۲۹۵ ه.ق.	موسیو لیبر	آنتوان خان	خطی
۶	مجموعه الصنایع	۱۲۹۵ ه.ق.	میرزا محمد شیرازی		چاپ سنگی/خطی
۷	مرآت البلدان	۱۲۹۶ ه.ق.	اعتمادالسلطنه		چاپ
۸	قواعد عکس و تلگراف	۱۲۹۸ ه.ق.	لاهیجی		چاپ
۹	طرز عکس انداختن پایازان در منزل	۱۲۹۹ ه.ق.	معین لشکر		خطی
۱۰	کتاب عکاسی	۱۳۰۱ ه.ق.	محلاتی		خطی
۱۱	کتاب علم عکاسی	۱۳۰۷ ه.ق.	صنیع السلطنه		خطی
۱۲	مآثر و الآثار	۱۳۰۶ ه.ق.	اعتمادالسلطنه		سنگی
۱۳	عکسبه حشریه	۱۳۰۷ ه.ق.	مشکوه الملک		سنگی
۱۴	کتاب احمد	۱۳۰۷ ه.ق.	ابوطالب تبریزی		سربی
۱۵	کتاب فیزیک	۱۳۱۰ ه.ق.	ابوالقاسم		خطی
۱۶	کشف الصنایع و مخزن البضاعه (منتخبات محمدی)	۱۳۱۱ ه.ق.	میرزا محمد شیرازی		سنگی
۱۷	کتاب عکاسی	۱۳۱۲ ه.ق.	شمس الشعرا		خطی
۱۸	کشف الصنایع و منتخبات علی الحسینی	سده سیزده ه.ق.	میرزا محمد شیرازی		خطی
۱۹	شعاع الشموس فی المرایا و العکوس	۱۳۲۲ ه.ق.	محقق السلطان		خطی
۲۰	کتاب هنرآموز	۱۳۲۲ ه.ق.	حسین کمال		سنگی
۲۱	علم عکاسی جدید	۱۳۲۵ ه.ق.	گارنیک خان دالکیجیان		سربی
۲۲	صنعت عکاسی	۱۳۳۳ ه.ق.	مسیو پاپاریان		سربی
۲۳	دستورات عمومی برای ساختن دواهای مختلفه عکاسی	؟	اشرفی		خطی

۵. ۱. رساله فوتگرافی

نخستین و از منظر هنری، یکی از منحصر به فردترین نسخه‌ها، «رساله فوتگرافی» است. این اثر که تنها یک نسخه از آن باقی مانده، در ۱۴ صفحه (ابعاد ۱۵ × ۶ سانتیمتر) به خط نستعلیق تحریری (کاتب ناشناس) بر روی کاغذ فرنگی کتابت شده و دارای جلد تیماج قهوه‌ای نیم‌زربویش است. اهمیت این نسخه به عنوان یک «اثر هنری»، نه در خط یا جلد، بلکه در تصویرسازی منحصر به فرد آن است. این رساله، تنها نسخه خطی آموزش عکاسی است که به صورت رنگی مصور شده است. این تصاویر شامل دو نقاشی رنگی از دستگاه عکس برداری و جعبه ذوباب، و همچنین تصویر بریده شده‌ای از یک متن خارجی است که در صفحه پایانی کتاب چسبانده شده است (شکل ۱).

شکل ۱. رساله فوتگرافی. کتابخانه سپهسالار.

۵. ۲. کتاب عکس محلاتی

کتاب عکس میرزا محمد کاظم محلاتی یکی از پر تکرارترین نسخ خطی آموزش عکاسی است، به طوری که تا کنون ۱۳ نسخه از آن در کتابخانه‌های مختلف یافت شده است که برای نخستین بار در این پژوهش به معرفی تعدادی از آنها پرداخته می‌شود. قدیمی‌ترین نسخه زمان دار آن به پیش از سال ۱۲۷۹ متعلق است. برای نوشتن این نسخه‌ها از خط نسخ، نستعلیق و نستعلیق تحریری استفاده شده و کاتبان متفاوتی آن را نوشته‌اند. در منابع پژوهشی پیشین تنها به ۵ مورد از نسخه‌های این کتاب اشاره شده

آقا علی اکبر خداوند رحمت کند پدر را که فرزند را بمکتب بگذارد و خداوند تعلیم کننده را بیامرزد.» باین حال با بررسی انجام شده توسط نگارنده، مطابق تصویر مشخص است که در انتهای این نسخه چنین جمله‌ای درج نشده است.

۵. ۲. ۲. تهران؛ کتابخانه مجلس؛ شماره نسخه: ۶۶۸۴

این نسخه که در کتابخانه مجلس قرار دارد، به خط نستعلیق نوشته شده و کاتب آن مشخص نیست. علاوه بر این تاریخ دقیقی برای کتابت آن درج نشده، با اینحال مشخص است که در قرن ۱۳ نوشته شده است. جلد این نسخه تیماج قهوه‌ای است که در ۶۶ برگ که هر کدام ۱۷ سطر دارند نوشته شده است. اندازه نسخه ۱۲ × ۱۹/۵ است. عناوین این نسخه با مرکب مشکی است و در انتهای صفحات فرد، کلمه ابتدایی صفحه زوج درج شده است که در صورت جدا شدن، ترتیب آن قابل بازیابی باشد. به جز مهر کتابخانه مجلس شورای ملی که در برگه ۱، ۵۰ و ۶۶ حک شده، اثر دیگری بر نسخه مشاهده نشد. اگرچه نسخه به شکلی نوشته شده که فضای کافی برای حاشیه نویسی دارد اما به جز شماره برگه که با مداد مشکی در قسمت راست بالا، کنار سطر اول نوشته شده، افزونه یا حاشیه‌ای دیده نمی‌شود.

۵. ۲. ۳. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۵۸۵۱ / ۴

این نسخه نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی قرار دارد. کاتب این اثر مشخص نیست و بر اساس فهرست‌نویسی کتابخانه مربوط به قرن ۱۳ است. این اثر به خط نستعلیق نوشته شده و وضعیت ظاهری آن شامل جلد تیماج، در اندازه ۵/۷ × ۱۱ است. این نسخه دارای ۱۴۰ صفحه است. نکته جالب توجه راجع به این نسخه این است که رساله مذکور در ادامه مطلبی مربوط به کیمیاگری به صورت شعر، در صفحات ۱۲۳ تا ۲۶۲ آمده است.

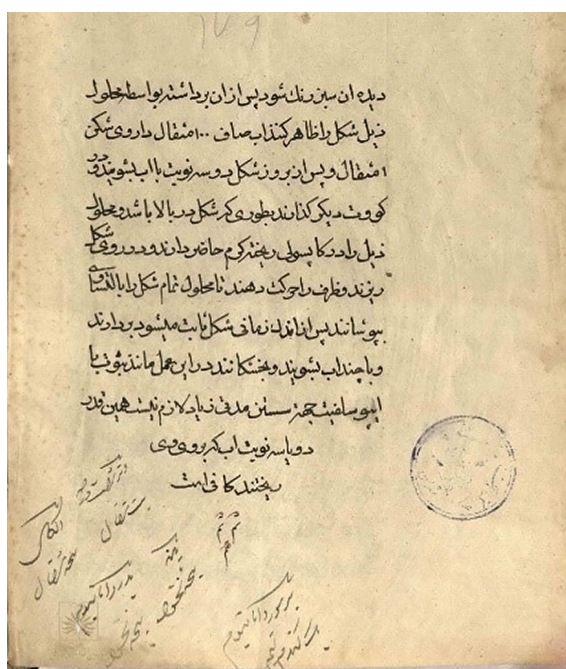
۵. ۲. ۴. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: ۱۳۷۰۲

این نسخه که در کتابخانه آیت الله مرعشی قم نگهداری می‌شود، به خط نسخ، سید کاظم طباطبایی اصفهانی ملقب به آقا میرزا است و در تاریخ ۲۶ ذیحجه ۱۲۷۹ ق کتابت آن به اتمام رسیده است. طباطبایی از اواسط قرن ۱۳ به کتابت آثار مختلف می‌پرداخت که آخرین اثر مکتوب او الالفین الفارق بین الصدق و المین است که در شرح این نسخه خطی آمده که در ۱۲۸۳ بخط نسخ و ثلث در تهران نوشته شده و در ذیل جزء اول این نسخه صورت خط مؤلف و پسرش موجود و مضمون آن چنین است: در ۷۲۹ دینور از آن فراغت یافته و سپس فرزندش در ۷۲۳ (پس از وفات مصنف) آن را پاکت‌نویس کرده است. اما

بود که با پژوهش در منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، ۸ نسخه دیگر از آن یافت شد که در ادامه به تشریح آنها پرداخته می‌شود.

۵. ۲. ۱. تهران؛ کتابخانه ملی؛ شماره نسخه: ۵۸۰

نسخه اول که به شماره ۵۸۰ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، به خط نسخ است. جلد این نسخه تیماج سبز مقوایی است و ابعاد آن ۱۶/۵ × ۲۲ است. این نسخه در ۹۰ برگ، ۱۳ سطر کامل و بر روی کاغذ اصفهانی و شکری کتابت شده است. از کاتب این اثر اطلاعی در دست نیست. سر فصل‌های این نسخه با مرکب قرمز نوشته شده‌اند. در این دوره هزاران کاتب به استنساخ کتاب مشغول بوده و آثار مکتوب را برای استفاده خود یا به درخواست دیگران کتابت می‌کردند. کاتب، کتاب را استنساخ می‌کرد، پس از آن کتاب استنساخ شده به کتابخانه شخصی یک عالم یا وزیر یا شاه یا کتابخانه مدرسه‌ای منتقل می‌شد. ممکن بود عالمی کتابی را خود استنساخ کند، چنانکه ممکن بود با دادن پول به دیگری کار استنساخ را به او واگذارد. اگرچه در فهرست‌نویسی کتاب آمده در متن انتهایی کتاب توسط شخصی به نام آقا علی اکبر سفارش داده شده است و به این جمله استناد نموده که در انتهای کتاب آمده: «همین قد دو یا سه نوبت آب که در روی وی ریخته کافی است تمت الکتاب بعون الملک الوهاب تم الکتاب عکاسی ... تمام شد ... حسب فرمایش ...

شکل ۲. صفحه آخر نسخه ۵۸۰، کتابخانه ملی ایران.

۵. ۲. ۶. تهران؛ کتابخانه ملی؛ شماره نسخه: ۲۷۸۲
نسخه دیگری که از کتاب عکس محلاتی موجود است، به شماره ۲۷۸۲ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق ابراهیم حسین وزوایی نوشته شده است. جلد این رساله تیماج مشکى است و در ۹۶ برگ و هر صفحه ۱۴ سطر، در ابعاد ۲۱ × ۱۵ تهیه شده است. در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران برای این نسخه درج شده که در ۱۲۸۴ ق به رشته تحریر در آمده است. در صورتی که در پایان نسخه مذکور، وزوایی صراحتاً تاریخ پایان نسخه را ۱۲۹۴ درج نموده است.

۵. ۲. ۷. مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی؛ شماره نسخه: ۱۲۰۶۶

نسخه دیگری از رساله عکاسی محلاتی در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد نگهداری می‌شود. این نسخه که کاتب آن مشخص نیست به خط نسخ و در تاریخ ربیع الاول ۱۲۸۴ ق نوشته شده است. جلد این رساله تیماج است.

۵. ۲. ۸. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۶۷۰۳
این نسخه که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، به خط شکسته نستعلیق محمد علی تهرانی کتابت شده است. تاریخ کتابت آن پنج شنبه ۱۹ صفر ۱۲۸۵ ق است. این نسخه دارای سرلوح زرین و جلد: مقوایی بوده که در ۸۶ برگ، ۱۵ سطر در هر صفحه و اندازه آن ۱۰ × ۱۶/۵ سانتیمتر است.

۵. ۲. ۹. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۱۱۰۴ ط
این نسخه نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. خط این رساله نسخ است و گویا کاتب آن شیخ محمد باقر گلپایگانی است که در تاریخ جمادی الاول و ذیقعد ۱۲۹۳ ق این اثر را کتابت نموده است. جلد این نسخه تیماج است و در ۱۱۹ صفحه است که هر صفحه ۱۶ تا ۱۷ سطر دارد. اندازه نسخه مذکور ۱۵ × ۲۲/۵ است. گلپایگانی از کاتبان به نام عصر قاجار بود که از او کتابهای زیادی بر جای مانده است. از آنجایی که نسخه‌های باقی مانده از این کاتب به خط نسخ است و از نظر فرمی شباهت‌هایی دیده می‌شود، احتمال این موضوع را تأیید می‌نماید.

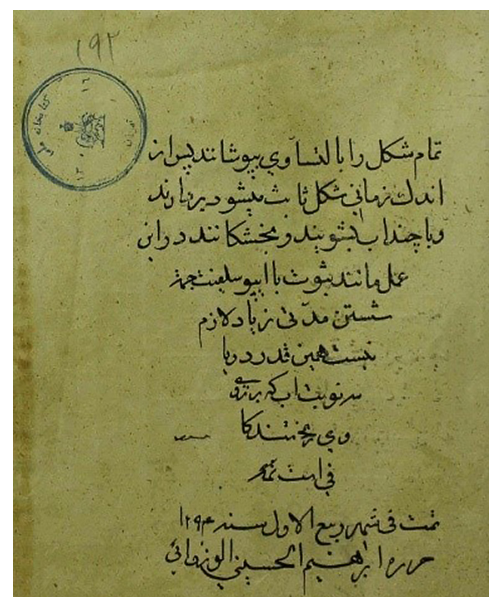
۵. ۲. ۱۰. تبریز؛ کتابخانه قاضی طباطبایی؛ شماره نسخه: بدون شماره/۵

این نسخه که در تبریز موجود است، فاقد هرگونه شناسه مشخص است. کاتب، تاریخ و سفارش دهنده این اثر مشخص نیست.

۵. ۲. ۱۱. همدان؛ اعتمادالدوله؛ شماره نسخه: ۱۰۹
نسخه موجود در کتابخانه اعتمادالدوله همدان نیز فاقد هرگونه

نسخه کتاب عکاسی را طباطبایی بر روی کاغذ فرنگی نوشته که با جلد تیماج قهوه‌ای مجدول محافظت می‌شود که عطف و لبه‌های آن را تیماج یشمی آذین کرده است. نسخه مذکور ۸۷ برگ دارد که هر صفحه آن شامل ۱۴ سطر است. ابعاد صفحات آن ۱۵/۵ × ۲۲ است. عناوین و نشانی‌های این نسخه با مرکب قرمز نوشته شده است. این اثر دارای حاشیه‌نویسی است و در حاشیه آن تصحیح شده و مطالبی در علم شیمی دیده می‌شود. مهر آیت‌الله مرعشی نجفی در پشت برگ آغازین و انجام نسخه آمده است. در برگ ۸۸ نسخه مطالبی بدینصورت آمده است: «کتاب نواب اشرف ارفع امجد والا شاهنشاه زاده اعظم یمین الدوله العلیه العالیه روحی فداه رفع الله قدره و شرح الله صدره و اعلی الله لواء دولته تحریر گردید».

۵. ۲. ۵. تهران؛ سپهسالار؛ شماره نسخه: ۲۸۳۹
پنجمین نسخه که در کتابخانه مسجد مدرسه مطهری یا سپهسالار نگهداری می‌شود به خط نسخ نوشته شده و کاتب آن مشخص نیست. با اینحال تاریخ کتابت آن محرم ۱۲۸۰ ق است و به خط نستعلیق، مؤلف در دو سطر در پایان کتاب، نسخه را به کتابخانه اعتضادالسلطنه در پایان محرم ۱۲۸۱ پیش کش کرده است. این نسخه بر روی کاغذ فرنگی و با جلد تیماج سرخ زرکوب مقوایی در ۹۴ برگ نوشته شده که در هر صفحه که ابعاد آن ۱۶ × ۲۲ است، ۱۴ سطر وجود دارد. در فهرست‌نویسی کتاب آمده که عناوین شنگرف هستند. یعنی با خط سرخ است.

شکل ۳. صفحه آخر نسخه ۲۷۸۲، کتابخانه ملی ایران.

جدول ۲. کتاب عکس محلاتی. منبع: نگارنده.

ردیف	محل نگهداری	سال نشر	کاتب	شماره	خط
۱	کتابخانه ملی	۱۲۹۴ ق.ه	-	۵۸۰ ق	نسخ
۲	مجلس	قرن ۱۳	-	۶۶۸۴	نستعلیق
۳	مجلس	۱۲۸۳	احتمالاً کاظم محلاتی	۵۸۵۱	نستعلیق تحریری
۴	کتابخانه مرعشی قم	۱۲۷۹ ق.ه	سید کاظم طباطبایی	۱۳۷۰۲	نسخ
۵	سپهسالار	۱۲۸۰ ق.ه	ناشناس	۲۸۳۹	نسخ
۶	کتابخانه ملی	۱۲۹۴	ابراهیم حسین وزوایی	۱۲۷۸۲	نستعلیق
۷	آستان قدس	۱۲۸۴	-	۱۲۰۶۶	نسخ تحریری
۸	مجلس	۱۲۸۵	محمد علی تهرانی	۶۷۰۳	شکسته نستعلیق
۹	مجلس	۱۲۹۳	شیخ محمد باقر گلپایگانی	۱۱۰۴	نسخ
۱۰	کتابخانه قاضی طباطبایی	-	رمضان قرن علی بن محمد	۲/۱۷۴۸- عکسی	نسخ
۱۱	اعتمادالدوله همدان	-	-	۱۰۹	-
۱۲	کتابخانه دایره المعارف بزرگ اسلامی	ماه رمضان	علی بن محمد	۲/۱۷۴۸- عکسی	نسخ
۱۳	کتابخانه ملی	۱۲۸۵	حسن ابن ابوالحسن طیب کاشانی	۱۴۴۹۷	شکسته نستعلیق

اطلاعات مشخص از تاریخ و کاتب است.

۵. ۲. ۱۲. تهران؛ کتابخانه دایره المعارف بزرگ اسلامی؛

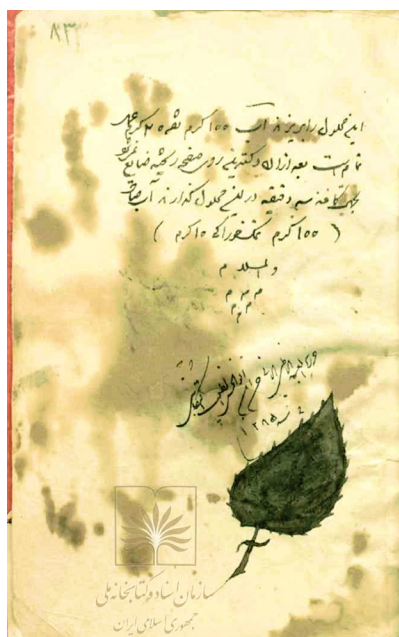
شماره نسخه: ۱۷۴۸/۲ - عکسی

این نسخه که بصورت عکسی موجود است، به خط نسخ خوش است و کاتب آن علی بن محمد نام دارد. در نسخه ذکر شده که در رمضان به رشته تحریر در آمده است. این نسخه شامل ۱۳۱ صفحه است که از صفحه ۸۲ تا ۲۱۲ را به خود اختصاص داده، هر صفحه ۱۹ سطر دارد و ابعاد آن ۵/۹ × ۱۶/۵ است.

۵. ۲. ۱۳. تهران؛ کتابخانه ملی؛ شماره نسخه: ۱۴۴۹۷

آخرین نسخه یافت شده توسط نگارنده در سال ۱۳۸۵ توسط حسن بن ابوالحسن طیب تنکابنی نوشته شده است. این نسخه به خط شکسته نستعلیق است و جلد مقوایی آن روکش کاغذ نارنجی با عطفی پارچه‌ای دارد. نوع کاغذ آن فرنگی نخودی است که ابعاد آن ۱۱ × ۱۸ سانتیمتر بوده، تعداد برگ‌های نسخه ۸۴ است. این نسخه از ابتدا افتادگی دارد. همچنین اندکی حواشی توضیحی در این نسخه موجود است و نهایتاً در انتهای نسخه، طریقه ساختن کلودیون توسط کاتب نسخه یعنی حسن بن ابوالحسن طیب تنکابنی نوشته شده است.

در نهایت می‌توان وضعیت نسخ ۱۳ گانه کتاب عکس محلاتی را در «جدول ۲» مشاهده نمود.

شکل ۵. نسخه کتابخانه ملی. صفحه آخر.

۶۱۶

شود پس از آن برداشته بواسطه محلول فیصله لایق
اب صاف، امثال داروی تنکابنی امثال وین از برون
شکل در صورت با آب شویید و در کورت دیگر کز آن
بطوریکه شکل در بطن و در بطن و در بطن و در بطن
کرم حاضر دارند و در بطن و در بطن و در بطن
حرکت دهند تا محلول تمام شکل را بالتساوی بپوشاند
پس از آن که زمانی شکل ثابت میشود بردارند
و با چند لایب نشویند و بپوشانند در این عمل باشد

ثبوت با آب و سفیدت همه

شستن طریقی زیاد

سوزن نیست هین

قدر و دیاسه

نوبت آب

که بروی

و بپوشد

کاغذ است

منته

مرکز طبعی و غیره در میان المبارک

استان لاهور الطالع

شکل ۴. نسخه دایره المعارف بزرگ اسلامی. صفحه آخر رساله محلاتی..

۳.۵. طرز ساختن دواهای عکاسی از نسخه عکاسباشی

این اثر یادداشتی به خط شکسته نستعلیق تحریری است که در ابتدای فهرست ثانی اسفار همایونی ثبت شده و بدری آتابای در بخش آغازین فهرست آلبوم‌های کتابخانه سلطنتی، متن این نسخه‌ها را چاپ کرده است. با بررسی به عمل آمده به نظر می‌رسد که اثر خود ناصرالدین شاه باشد.

۴.۵. کتاب عکاسی علی‌بخش میرزا

این کتاب به خط شکسته نستعلیق ساده در کتابخانه ظاهریه دمشق نگهداری می‌شود و نسخه دیگری از آن در ایران وجود ندارد.

۵.۵. کتاب فن عکاسی سوریوگین

کتاب فن عکاسی، به خط نستعلیق در تاریخ ۱۲۹۵ ق در تبریز نوشته شده است. جلد آن تیماج است و در ۱۰۳ برگ که هر صفحه ۱۱ سطر دارد. اندازه این نسخه ۲۰ × ۳۳ سانتیمتر است و در حاشیه صفحه‌های آن، واژه‌های فنی به زبان فرانسه تشریح شده است. علاوه بر این اثر، آنتوان خان آثار دیگری را نیز برای مظفرالدین میرزا به فارسی ترجمه نموده است. به عنوان نمونه نسخه‌ای در باب تقطیر عطرها و جوهریات و ترکیب مایعات که آنتوان خان از کتاب ایدوار فرانسه به فارسی ترجمه کرده است که در کتابخانه مفتاح نگهداری می‌شود که این اثر هم به خط نستعلیق است و با مقایسه آن با رساله فن عکاسی می‌توان نتیجه گرفت که هر دو اثر یک کاتب دارد که احتمال خود سوریوگین است.

۶.۵. کتاب قواعد عکس و تلگراف

کتاب قواعد عکس و تلگراف تألیف حسن ابن علیرضا لاهیجی نجفی است. در سفری که مولف به سال ۱۲۹۸ به مشهد رفته به سفارش حاج مهدی قلی سهام الملک سرتیپ اول به خدمت حاکم خراسان و سیستان محمد تقی میرزا رکن‌الدوله رسیده است، در مجلس وی سخن از قواعد عکسبرداری و تلگراف به میان آمده و مولف رساله حاضر را در این فن نگاشته است و آن را در یک ظهور و یک روشنایی و یک شعاع و سه ظلمت و چهارده نور و یک مرات تنظیم نموده است. خط این رساله که مربوط به خود مولف است، نستعلیق خوش بر کاغذ فرنگی است. این اثر جلد مقوایی زرد دارد و در ۳۸ برگ تنظیم شده که ابعاد آن ۱۱×۵ سانتیمتر است.

۷.۵. طرز عکس انداختن پاپارنیان (پاپازیان) در منزل

از این نوشته فقط یک نسخه موجود است که گویا آن را شاعری به نام یغما جندقی گردآوری کرده است؛ زیرا در صفحه‌های ۵ و

۶، نامه‌های او به فرزندان با عبارت حرره یغما و تاریخ ۱۲۹۱ ق. و ۱۳۰۱ ق. دیده می‌شوند.

۸.۵. کتاب عکاسی محمود

کتاب عکاسی به ترجمه میرزا محمودخان، در سال ۱۳۰۱ ق. به خط نستعلیق خود میرزا در ۱۸ فصل نوشته شده و شامل ۱۵۶ صفحه است. کتاب عکاسی محمود، حاوی مطالبی درباره پیدایش عکاسی و شیوه عکسبرداری و ظهور فیلم است. این رساله در ۷۸ برگ که هرکدام ۱۵ سطر دارند بر روی کاغذ فرنگی نوشته شده و جلد آن تیماج آبی است. بر روی صفحه اول کتاب مهر نویسنده به شکل محمود آقا. پ. ت به خط لاتین آمده است.

۹.۵. کتاب علم عکاسی صنیع السلطنه

کتاب علم عکاسی، توسط میرزا احمدخان صنیع السلطنه برای ناصرالدین شاه، به خط نستعلیق خوش در ۱۹ صفحه بر روی کاغذ فرنگی نوشته شده است. تزئینات متن عبارتند از سرفصل‌ها که با مرکب قرمز درج شده، جدول دور سطور زر و سیاه و قرمز و آبی نوع جلد آن مخمل سبز، گل و بته، ضربی و مقوایی است.

۱۰.۵. کتاب فیزیک

این کتاب توسط فردی به نام ابوالقاسم در سال ۱۳۱۰ ق. نگارش شد و به خط نستعلیق، در ۱۶۸ صفحه به مباحث جدید فیزیک پرداخته است. بر اساس اشاره موجود در صفحه آخر، نویسنده واژه‌هایی را به زبان فرانسه یادداشت کرده و این امر احتمال ترجمه متن از زبان فرانسه را قوی‌تر می‌کند. جلد آن میشن عنابی، مقوایی، ضربی و ساده است و بدون تزئینات نوشته شده است.

۱۱.۵. کتاب عکاسی شمس الشعرا

کتاب عکاسی به خط نسخ ابراهیم توپچی به میرزا علی اکبر تهرانی نوشته شده و مهر عبدالحسین بن اسماعیل را دارد. کاغذ فرنگی در ۴۹ برگ که هر صفحه ۹ سطر داشته و اندازه نسخه ۱۳/۳ × ۶/۵ سانتیمتر است. با وجود نامعلوم بودن تاریخ دقیق نگارش کتاب، از روی یادداشت موجود در صفحه نخست و همچنین تاریخ درگذشت محسن میرزا در سال ۱۳۱۵ ق. می‌توان بازه زمانی ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۳ ق. را تاریخ احتمالی نگارش کتاب دانست. کتاب عکاسی به درخواست میرزا اسماعیل آجودانباشی نوشته شد. نام میرزا اسماعیل خان در دو نوشته دیگر یعنی رساله علی بخش میرزا و طرز عکس انداختن پاپازیان نیز آمده است.

۱۲.۵. بیان هشتم کتاب کشف الصنایع و منتخبات علی

الحسینی

کتاب دستنوشته به نام کشف الصنایع و منتخبات علی

جدول ۳. نسخ‌های خطی آموزش عکاسی قاجار. منبع: نگارنده.

ردیف	عنوان	تعداد نسخ	مراکز نگهداری	کاتب	نوع خط
۱	رساله فوتوگرافی	۱	سپهسالار	نامشخص	نستعلیق تحریری
۲	کتاب عکس	۱۳	متعدد	متعدد	متعدد
۳	طرز ساختن دواهای عکاسی از نسخه عکاسباشی	۱	کاخ گلستان	ناصرالدین شاه	شکسته نستعلیق تحریری
۴	کتاب عکاسی	۱	ظاهریه دمشق	علی بخش میرزا	شکسته نستعلیق ساده
۵	کتاب فن عکاسی	۱	کتابخانه ملی ایران	سوریوگین	نستعلیق
۶	قواعد عکس	۲	؟	لاهیچی	نستعلیق
۷	طرز عکس انداختن پاپازیان در منزل	۱	دانشگاه تهران	؟	؟
۸	کتاب عکاسی	۱	کتابخانه ملی ایران	میرزا محمود	نستعلیق
۹	کتاب علم عکاسی	۱	کتابخانه ملی ایران	صنیع السلطنه	نستعلیق
۱۰	کتاب فیزیک	۱	کتابخانه ملی ایران	ابوالقاسم	نستعلیق
۱۱	کتاب عکاسی	۱	ملک	ابراهیم توپچی	نسخ
۱۲	کشف الصنایع و منتخبات علی الحسینی	۱	دانشگاه تهران	ملک الکتاب	نستعلیق
۱۳	شعاع الشموس فی المرایا و العکوس	۱	کتابخانه ملی ایران	شفیع فراهانی	شکسته نستعلیق
۱۴	دستورات عمومی برای ساختن دواهای مختلفه عکاسی	۱	کتابخانه ملی ایران	اشرفی	نستعلیق تحریری

الحسینی، در موضوعات گوناگون، به خط نستعلیق نگارش شده و عیناً مطالب کتاب‌های مجموعه الصنایع و منتخبات محمدی را با اختلاف اندکی در فصل‌بندی کتاب نقل کرده است. هر سه کتاب یادشده با کمی اختلاف و یا افزودن مطالب توسط یک نفر یعنی میرزا محمد شیرازی ملک الکتاب چاپ شده‌اند و او برای عرضه کتاب در چاپ‌های بعدی نام آن را تغییر داده است؛ هرچند در کتاب اخیر پختگی بیشتری در جمله‌بندی‌ها و ترتیب منطقی مطالب، و نیز اشتباهات کمتری نسبت به منتخبات محمدی دیده می‌شود.

۵. ۱۳. کتاب شعاع الشموس فی المرایا و العکوس

کتاب شعاع الشموس فی المرایا و العکوس در قالب ۹۰ صفحه نگارش شده است و در آن ۱۲۸ موضوع و مسئله عکاسی بررسی شده‌اند. این نسخه در کتابخانه ملی ایران به شماره ۳۱۵۶۴ نگهداری می‌شود. کاتب آن شفیع بن علی اکبر بن... عیسی قائم مقامی حسینی فراهانی طهران است. ۵۵ برگ دارد که در هرکدام ۱۷ سطر وجود دارد. اندازه متن: ۱۵۲×۱۰۴ و قطع آن ۲۲۵×۱۵۶ است. این رساله به خط شکسته نستعلیق بر کاغذ فرنگی نخودی است. جلد آن تیماج عتایی، با نقش جدول، آستر کاغذ ابر و باد آبی است. مولف از نواده‌های قائم مقام فراهانی است. در مقدمه اشاره می‌کند در کودکی این فن را آموزش دیده و حین آموزش، آموزه‌های خود را یادداشت کرده است. در جوانی یادداشت‌های خود را تدوین کرده و به صورت کتاب مورد نظر درآورده است. انگیزه دیگر او از نگارش کتاب اهدای آن به مظفرالدین شاه از طریق مشیرالسلطنه بوده است.

۵. ۱۴. دستورات عمومی برای ساختن دواهای مختلفه عکاسی

این اثر نوشته فردی به نام اشرفی و به قلم خود اوست. احتمالاً تاریخ آن ۱۳۱۶ است. خط آن نستعلیق تحریری به قلم آبی بر روی کاغذ خط دار شکری رنگ است و عناوین با مرکب آبی نوشته شده است. این رساله فاقد جلد است. ۱۲ برگ دارد که شامل ۲۴ صفحه است و قطع آن ۲۰۰×۱۳۰ است.

۶. تحلیل یافته‌ها: خط‌شناسی و کارکرد هنری نسخ

بررسی داده‌های ارائه‌شده در بخش پیشین (به‌ویژه جداول ۲ و ۳) نشان می‌دهد که کاتبان رساله‌ها آموزش عکاسی، سه قلم اصلی نسخ، نستعلیق و شکسته نستعلیق را به کار برده‌اند. این انتخاب، تصادفی نبوده و مستقیماً به کارکرد نسخه (خواه آموزشی، خواه تقدیمی یا شخصی) و جایگاه متن در دربار قاجار بازمی‌گردد.

۶. ۱. خط نسخ: زبان علم و آموزش فنی

خط نسخ، به دلیل خوانایی بالا و نداشتن پیچیدگی‌های بصری، به‌طور سنتی قلم منتخب برای کتابت قرآن کریم، کتب مذهبی و به‌ویژه متون علمی بوده است. در دوران قاجار، با افزایش ترجمه متون علمی از غرب و نیاز به انتقال دقیق مفاهیم، خوشنویسان درباری اغلب از خط نسخ برای استنساخ این آثار استفاده می‌کردند. این زمینه تاریخی، یافته کلیدی این پژوهش را تبیین

به مظفرالدین‌شاه اهدا شده و نسخه «مجلس ش. ۶۷۰۳» از کتاب محلاتی که دارای سرلوح زرین است، همگی برای تأکید بر جنبه زیبایی‌شناختی، به خط نستعلیق یا شکسته مزین شده‌اند. در اواخر دوره قاجار، هم‌زمان با آشفتگی اوضاع سیاسی در عصر مظفری و افول حمایت درباری، هنر خوشنویسی نیز دچار رکود شد (سرمدی، ۱۳۷۰: ۳۲). این امر می‌تواند توضیح دهد که چرا نسخه‌های متأخرتر، حتی آثار علمی، گاه از خط نسخ فاصله گرفته و با خطوطی چون نستعلیق تحریری کتابت می‌شدند.

۷. یافته‌ها و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی نسخ خطی آموزش عکاسی قاجار به مثابه یک اثر هنری، به تحلیل جنبه‌های نسخه‌شناسانه این آثار (خط، تزیینات، تجلید و تصویرسازی) پرداخت. نتایج این بررسی، که بر پایه شناسایی و رهگیری نسخ متعدد (از جمله ۸ نسخه جدید از کتاب عکس محلاتی) استوار است، نشان می‌دهد که جنبه‌های صناعی این رساله‌ها، نه به صورت یکپارچه، بلکه مستقیماً تابع «کارکرد» متن و «مخاطب» آن بوده است.

یافته‌های کلیدی این پژوهش را می‌توان در سه محور اصلی جمع‌بندی کرد:

۱. تمایز کارکردی خط: مهم‌ترین یافته این پژوهش، تمایز آشکار در انتخاب «قلم» برای کتابت است. برخلاف تصور اولیه که این متون را صرفاً دستورالعمل‌های فنی می‌پندارد، تحلیل نسخه‌ها نشان داد که دربار قاجار میان «متن علمی» و «جزوه کاربردی» تمایز قائل می‌شده است. «کتاب عکس محلاتی»، که توسط استاد شیمی دارالفنون تألیف شده بود، نه یک دستورالعمل ساده، بلکه یک کتاب درسی و متن علمی رسمی به شمار می‌رفت. به همین دلیل، کاتبان درباری برای استنساخ آن، از خط نسخ (قلم رسمی کتابت متون علمی و مذهبی در دربار) استفاده می‌کردند. چنانکه از ۱۳ نسخه رهگیری شده، ۷ نسخه به خط نسخ است. در مقابل، سایر رساله‌ها که اغلب تک‌نسخه هستند، ماهیت تألیفی (یادداشت مؤلف)، ترجمه شخصی، یا یادداشت فنی داشته‌اند. از این رو، اغلب آنها به خطوط رایج، سریع‌تر و کاربردی‌تر روزمره، یعنی نستعلیق و شکسته نستعلیق کتابت شده‌اند (مانند یادداشت‌های خود ناصرالدین‌شاه یا رساله اشرفی).

۲. هنر کتاب‌آرایی، تابع مخاطب (اثر تقدیمی) و نه موضوع (عکاسی): به‌عنوان یک «اثر هنری»، این نسخه‌ها عموماً فاقد

می‌کند: «کتاب عکس محلاتی»، که یک متن علمی-فنی (تألیف استاد شیمی دارالفنون) و کتاب درسی محسوب می‌شد، بیشترین فراوانی را در استفاده از خط نسخ دارد (۷ نسخه از ۱۳ نسخه شناسایی شده). کاتبانی چون سید کاظم طباطبایی (نسخه مرعشی) یا شیخ محمد باقر گلپایگانی (نسخه مجلس)، که خوشنویسان حرفه‌ای بودند، این متن را به خط نسخ کتابت کردند که نشان‌دهنده ماهیت «رسمی» و «آموزشی» این رساله است. استفاده از خط نسخ در کنار «کتاب عکاسی شمس الشعرا» (نسخه ملک)، بر این قاعده صحنه می‌گذارد.

۶. ۲. نستعلیق و شکسته: خطوط کاربردی، تألیفی و درباری

در مقابل خط نسخ (قلم رسمی متون علمی)، خط نستعلیق به عنوان قلم اصلی کتابت آثار فارسی و متون شعری شناخته می‌شد. خط شکسته نستعلیق نیز، که از نستعلیق منشعب شده بود، به دلیل سرعت در تحریر، عملاً به خط مکاتبات اداری، فرامین و یادداشت‌های شخصی درباریان بدل گشت. بررسی نسخ خطی عکاسی نشان می‌دهد که استفاده از نستعلیق و شکسته، نه برای «آموزش عمومی» بلکه به سه دلیل دیگر صورت گرفته است:

— کارکرد شخصی و یادداشت‌برداری: نسخه‌هایی که ماهیت «دستورالعمل» سریع یا یادداشت شخصی داشته‌اند، به خط شکسته یا نستعلیق تحریری نوشته شده‌اند. نمونه بارز آن، «طرز ساختن دواهای عکاسی» است که احتمالاً به خط خود ناصرالدین‌شاه (شکسته نستعلیق تحریری) است، یا «دستورات عمومی» اشرفی که با قلم آبی بر کاغذ خط‌دار نوشته شده است. — نسخه مؤلف (تألیفی): زمانی که خود مؤلف یا مترجم، اثر را کتابت می‌کرد (و نه یک کاتب حرفه‌ای)، اغلب از خط رایج و روزمره خود (نستعلیق یا شکسته) استفاده می‌نمود. نسخه‌هایی چون «کتاب قواعد عکس» (به خط مؤلف، لاهیجی)، «کتاب عکاسی محمود» (به خط مترجم، میرزا محمودخان) و «کتاب فن عکاسی» (احتمالاً به خط مترجم، سوریوگین) در این دسته قرار می‌گیرند.

— نسخه تقدیمی (اثر هنری): در مواردی که نسخه قرار بود «به مثابه یک اثر هنری» به شاه تقدیم شود، زیبایی بصری نستعلیق بر خوانایی علمی نسخ ارجحیت می‌یافت. «کتاب علم عکاسی» صنیع السلطنه که برای ناصرالدین‌شاه تهیه شده و دارای جدول‌کشی زرین و جلد مخمل است، یا «شعاع الشمس» که

بررسی شده، تصویرسازی به ندرت دیده می شود و تنها نمونه مصور رنگی، «رساله فوتگرافی» است که آن هم به صورت کلاژ (چسباندن تصاویر) اجرا شده است. این غیاب نشان می دهد که درک و آموزش عکاسی در دهه های نخستین در ایران، نه امری بصری، بلکه فرایندی کاملاً متنی، شیمیایی و فنی تلقی می شده است.

در نهایت، این پژوهش نشان داد که رواج نسخ خطی (بیش از نیمی از کل متون)، پاسخی مستقیم به نیازهای یک مخاطب خاص و محدود (دربار) بود. با ظهور چاپ سنگی به عنوان ابزار تولید انبوه متون فنی (از ۱۲۹۵ ق به بعد)، کارکرد نسخ خطی علمی افول کرد. این هم زمانی تاریخی به خوبی در نسخه های «کتاب عکس محلاتی» دیده می شود: آخرین نسخه خطی آن به خط نسخ، مورخ ۱۲۹۴ ق است، یعنی دقیقاً یک سال پیش از آنکه چاپ سنگی، این وظیفه را بر عهده بگیرد.

تزئینات رایج در مرقعات ادبی قاجار هستند. صفحه آرایی آنها ساده و فاقد تذهیب و تشعیر است که ماهیت علمی و کاربردی آنها را تأیید می کند. تزئینات در اغلب موارد به حداقل، یعنی استفاده از مرکب قرمز (شنگرف) برای عناوین، محدود می شود. با این حال، استثنای مهمی در این میان وجود دارد: نسخه هایی که مستقیماً برای «پیشکش» به شاه یا درباریان طراز اول تهیه می شدند. آثاری چون «کتاب علم عکاسی» صنیع السلطنه (با جدول کشی زرین و جلد مخمل) یا نسخه دارای سرلوح زرین «کتاب عکس محلاتی» (مجلس ش. ۶۷۰۳)، نشان می دهند که ارزش هنری و سطح تزئینات، نه به موضوع (عکاسی)، بلکه صرفاً به «مخاطب» و کارکرد «تقدیمی» نسخه بستگی داشته است. در این موارد، متن فنی به یک شیء هنری نفیس بدل می شد.

۳. غیاب تصویر و غلبه متن بر تصویر: در رساله ها آموزش فناوری ای که ذاتاً بصری است (عکاسی)، غیاب تقریباً کامل تصویرسازی، بسیار قابل تأمل است. در میان تمام نسخ خطی

فهرست منابع

- بلوری، زانیا (۱۳۹۲)، ریشه یابی فراز و فرودهای سرآغاز عکاسی در ایران، *پایان نامه کارشناسی ارشد عکاسی*، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران.
- خاکپور، هاله (۱۳۶۸)، یادداشت ها و اسناد در زمینه عکاسی ایرانی و تاریخی، *پایان نامه دوره لیسانس عکاسی*، دانشگاه هنر، تهران.
- خزایی، محمد؛ فرید، امیر (۱۳۹۲)، سخنی در پیدایش نستعلیق، *کتاب ماه هنر*، شماره ۷۱.
- خلیلی پور، سیده معصومه (۱۳۹۰)، بررسی روند عکاسی قاجار با تأکید بر رساله نو یافته عکاسی، *پایان نامه کارشناسی ارشد عکاسی*، پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران.
- ذکا، یحیی (۱۳۶۹)، *تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران*، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- رحیمی، عباس (۱۳۹۱)، *قاجاریه و آموزش عکاسی*، تهران: نشرفرزان روز.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۸)، *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: کتاب آرایه*، تهران: مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت).
- رینگر، مونیکا (۱۳۸۱)، آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران: فقتوس.
- زرقی، محمد (۱۳۹۳)، بررسی زمینه های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر وضعیت عکاسی ایران در دوره قاجار، *پایان نامه کارشناسی ارشد عکاسی*، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- سرمدی، عباس (۱۳۷۰)، تأثیر عوامل اقلیمی و اجتماعی بر روی هنر خوشنویسی در روند تاریخی، *فصلنامه چلیپا*، شماره ۲.
- طهماسب پور، محمدرضا (۱۳۷۷)، پژوهشی در کتابها و نوشته های عکاسی دوره قاجار، *پایان نامه کارشناسی ارشد عکاسی*، دانشگاه هنر تهران.
- طهماسب پور، محمدرضا (۱۳۷۸)، داگرنوتیپ در کتاب ها و نوشته های عکاسی دوران قاجار، *مجله هنر*، شماره ۴۱، ۱۱۱-۱۲۴.
- طهماسب پور، محمدرضا (۱۳۹۰)، دو نسخه خطی تازه یاب درباره عکاسی دوران قاجار، *ماهنامه عکس*، شماره ۲۹۵.
- عبدالزب آبادی، محمد مهدی (۱۳۷۹)، *نامه دانشوران ناصری*، قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
- فضائلی، حبیب اله (۱۳۹۰)، *اطلس خط*، تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران (سروش).
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب آرایه در تمدن اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- هاشمی نژاد، علیرضا (۱۳۹۳)، زیبایی شناسی خوشنویسی، *فصلنامه هنر*، شماره ۷۰.